

**ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
ІНВЕКТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ****Форманова С. В.***доцент філологічних наук, доцент Державного закладу**«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д.**Ушинського», професор кафедри української філології і методики навчання
фахових дисциплін**E-mail: phorman@mail.ru*

З метою виокремлення образливих, наклепницьких слів і висловів, у лінгвістиці був уведений термін «інвектива», «інвективність», «інвективна функція» (В.Жельвіс), які, з одного боку, мають тенденцію до того, щоб стати родовими для усього кола мовних висловів, пов'язаних із впливом на адресата мовлення і кваліфікуються синонімом «образа» (М. Голєв). Тому останнім часом в науковій літературі багато уваги приділяється інвективі, яка здійснює серйозний вплив на формування суспільної думки, мовної свідомості, етикетну поведінку соціуму тощо. У 70-80-х роках минулого сторіччя у зарубіжній лінгвістиці утвердився новий підхід до аналізу лінгвістичного феномену інвективи як мовного знаку (див. праці Л. Андерсон, М. Бурже, Р. Емен, О. Есперсен, Е. Клайр, Ф. Менджор, П. Паломіно, А. Пеймс, Б. Развратников, Х. Рафсон, М. Раффнер, П. Традгілл, П. Целдран), що зумовило когнітивну спрямованість у дослідженні мовного знаку з інтенцією мовця у комунікативній інтеракції.

У русистичі дослідженню інвектив присвячено значно більше уваги. Здійснено ґрунтовні розвідки інвективи, як жанру літературознавства: Н.Анненкова, О.Краков'як, С.Матяш. Дослідження в галузі лінгвокультурології відзначаються етикетною спрямованістю, культурологічними та ментальними ознаками: Г. Дмитрієнко, Т. Кудінова, А. Кулаков, Г. Кусов, А. Позолотін. Отже, дослідження лінгвокультурологічного напрямку доводять, що витоки різних культур містять систему ціннісних орієнтацій, які разом з іншими лексичними одиницями відбиваються в інвективах. Такий підхід дає змогу об'єктивно встановити ціннісні пріоритети порівнювальних етносів. Автори здійснили зіставно-типологічний аналіз, скерований на розкриття національної специфіки російської, англійської, німецької та французької мов. Результати науковців дають вербалізоване уявлення про духовний світ людини, як носія певної культури в межах антропоцентричної парадигми. Така точ-

ка зору стане теоретичним підґрунтям у дослідженні лінгвоментальних особливостей української інвективи і визначає актуальність статті.

Історія виникнення інвективних форм поведінки свідчить про те, що заміна традиційних форм регуляції поведінки сучасними виявилась не у всьому рівнозначною. Особливо показово тут є доля матірної лайки. Якщо звернутися до давньоруських джерел, то побачимо, що матірщину широко застосовували в обрядах, які церквою кваліфікувалися як диявольські (тобто язичницькі) [29, 33]. Часто лайку згадували, коли описували святочні й купальські ігри. Ці періоди у народній свідомості стійко пов'язувались з активізацією бісівської сили. Спілкування з лихим припускало використання особливих мовних засобів, які зрозумілі інвекторам і інвектуму однаково. До таких засобів, наприклад, відносили свист: лихому приписувалося вміння свистіти; його можна було викликати свистом (згадаймо, що досі збереглася заборона на «безцільний» свист).

Навкруги походження лайки в суспільній свідомості склалася ціла низка міфів. Найстійкіший з них – уявлення про те, що найбільш цинічні лайливі висловлювання з'явилися у період татаро-монгольського ярма і потрапили до російської мови через загарбників-ординців. Але з цим можна сперечатися, оскільки коріння більшості лайливих слів має спільнослов'янське чи навіть індоєвропейське походження, що підтверджує О. Плущер-Сарно: думка про те, що в цілому обсценна лексика є татарською за походженням і її було завезено в Русь під час татаро-монгольської навали, абсурдна. Загальновідомо, що обсценна лексика – споконвіку слов'янська [19, 50].

До речі, маючи настільки давню історію, лексика, яка входить у зону табу, не завжди сприймалась як непристойна. Наприклад, одне з найпоширеніших лайливих слів – нецензурний синонім жінки-повії і похідні від нього слова вільно проникали у книжні джерела ще в кінці XVII ст. Однак, потроху ці слова стали сприйматися як «сороміцькі» і в 1730 році були заборонені у книжкових джерелах ледь не іменним указом.

Другий міф, який у чомусь заперечує перший, – переконання в особливій пристрасі до лайки саме росіян. Неначебно вже в глибоку давнину вони не обходились без цієї лексики навіть в ритуальних обрядах, весіллях тощо.

Дійсно, у східних слов'ян, як і в інших народів, в язичницькі часи існував культ родючості, віра в містичний шлюб землі і неба, як джерело урожаю. Так, на російських весіллях співали так звані сварильні пісні, у яких містились ритуальні образи в бік нареченого (щоб не довелось нареченій сварити його у майбутньому житті), часто, на наш по-

гляд, непристойні. Зрозуміло, подібні вистави й ритуали повинні були мати свій особливий словник, однак тоді слова, які входили до нього, не сприймались би як непристойні. І тільки пізніше, з прийняттям християнства і християнської культури, коли плоть почали вважати гріховною, а на лексику «тілесного низу» було накладено табу, стало можливим говорити вже про ритуальне лихослів'я, яке побутувало ще в минулому столітті. Наприклад, російський селянин, відлякуючи нечисту силу, зовсім не обов'язково накладав на себе хресне знамення, але міг для «оберегу» використовувати нецензурну лексику. Ці елементи мають національно-культурний потенціал, який відбивається в кожній культурі. Як зазначає Леся Ставицька, функціональна характеристика обсценного лексикону буде неповною, якщо не згадати його ролі у фразеологізмах, пареміях, замовляннях, а також наративної функції в сороміцькому (еротичному) фольклорі, де ритуальне використання непристойної лексики якраз і було тим карнавальним клапаном, який на певний час звільняв від світу «по цей бік» і занурював в інакшість світу і слова, і сміхову іпостась тілесного низу, стверджував ідею життя; а ще в анекдотах з елементами мовної гри, у різнотипних художніх дискурсах [26, 28].

Український сороміцький фольклор, багатий на лексику еротичного змісту, не поступається ані російському, ані слов'янському фольклору. Пісні, примовки, приказки, коломийки сороміцького змісту співалися на святах весіллях, використовувались в обрядовій тематиці тощо. «У кожного народу є своя «Кама-Сутра» – книга, яка поетизує інтимні стосунки. Українська сторінка в цій книзі приправлена дещо грубуватим гумором, який диктується скромністю й сором'язливістю українця – з одного боку, і його багатого уявою – з другого. Цим, власне, український сороміцький фольклор і цікавий» [4, 135]. Ілюстративним джерелом збірки сороміцьких пісень є матеріали прислів'їв, приказок, фольклорних записів, зібраних З. Доленгою-Ходаковським, М. Максимовичем, П. Лукашевичем, М. Гоголем, Т. Шевченком, П. Чубинським, Хв. Вовком, І. Франком, В. Гнатюком. У ній яскраво відбито національну специфіку та концептуальну картину світу українців, що «надає додаткової ваги нашим пісням нарівні з глибокою моральністю, закладеною в них, а також здоровим ставленням до такої важливої складової частини людського життя, як продовження роду» [4, 31]. На думку Лесі Ставицької, «соромітний» органічно входить у широке поняття непристойної (обсценної) лайки, але первинно стосується сексуальної сфери. Про це свідчить семантичне наповнення слова сором та його похідних у розглядуваному ракурсі: розм. сором; діал. соромота – зовнішні статеві органи людини; фольк. соромок – статевий

орган дитини; соромітний, сороміцький, соромний – непристойний. Сороміцькими можуть бути слова, пісні, прізвиська, картинки, жести; уживаний вислів сороміцька лайка точніше, ніж «лихослів'я», передає значення «сексуальна лайка». З прикметником сороміцький семантично зближується запозичення з польської мови безецний [26, 31] * (Орфографію автора збережено - С.Ф.).

В арсенал засобів спілкування з нечистим також входила лайка. Уміння ляятися приписувалося домовику й дияволу [2, 82; 7, 42]. Причому, якщо за допомогою свисту можна було закликати лихого, то лайка вважалася найбільш ефективним способом, щоб його відлякати. Наприклад, для того, щоб врятуватися від підступів щезника, достатньо було вилятися. Подібного результату можна було досягти, якщо перехреститися або прочитати молитву. Звідси й блюзнірство між зовнішніми прикметами набожності й богохульства, що так дивувало іноземців. Зазначені засоби застосовувались і при лікуванні деяких хвороб, коли вважалося, що в хворого вселився біс.

Перенесення матірщини в галузь міжособистісного спілкування призвело до того, що адресат уподібнювався лихому. Адже у багатьох випадках матірщина не має адресата або її спрямовано на когось третього, невідомого. Відсутність адресата пояснюється тим, що справжній адресат (тобто лихий) забувся, але за інерцією звертання до імпліцитного співрозмовника збереглося.

Втрата матірною лайкою свого первісного контексту (язичницького обряду) і спрямованість на персонажів демонологічного характеру призвела до різкого розширення сфери її використання. Адже експансія лайки в повсякденність може пояснюватися тим, що людина традиційної культури постійно відчувала наявність лихого і всі невдачі приписувала тому, хто мав на думці зле. Так чи інакше, матірщина стає «універсальним» засобом вираження емоцій. Її безадресність (у всякому випадку для стороннього спостерігача) була причиною того, що її нерідко сприймали як образу присутніх. В українців зазвичай вважалося матірщина з вуст жінки. При спілкуванні чоловіків лайка вважалася природнім елементом, який вказував на дружні стосунки співрозмовників.

Вживання інвективи в мовленні українців почалося ще за часів античності, потім інвективи широко використовувались у християнських проповідях. Інвектива як художній прийом вживалася у полемічній літературі, у фольклорі (у формі прокльонів), у публіцистиці, у художніх текстах тощо. У цій ситуації рішучу боротьбу з матірною лайкою вела церква, представники якої у своїх повчаннях ототожнювали «погані слова» з язичництвом, бісівством, антихристиянською поведінкою.

Того, хто лаявся, не визнавали християнином. Його вважали язичником, іновірцем. Його можна було покарати, відлучити від церкви тощо. Б. Успенський [31] вважає, що традиція тлумачити лайку буквально (як обра за матері й Богоматері) бере початок саме в церковних «повчаннях».

Оскільки християнська етика тісно пов'язана з поведінкою, виходить, що заперечення християнства веде до заперечення поведінки, яку визнано християнською. Показово, що в післяреволюційні роки «поруганіе заветных святынь» [31, 38] із розваги інтелектуалів перетворилося на своєрідну ознаку лояльності. Широке розповсюдження отримали форми поведінки, які раніше усвідомлювались як антихристиянські і значною мірою мали язичницьке походження. Як зауважував Артем Веселий, під час громадянської війни матірню лайку вважали ознакою революційної поведінки [7, 117] (порівняймо тему матірної лайки в літературі 20-х років ХХ століття).

Давні традиції, що пов'язані з чоловічими «вовчими» та «псячими» зляганнями, яскраво відбито у лексиці слов'янських мов. У працях Б. Успенського [1997] та В. Михайліна [2001] зустрічаємо багато прикладів «вовчо-псячої» фразеології, які в основному спрямовано на російську формулу матюка. В. Михалін зазначає, що матюк – це чоловічий обсценний код в аспекті його закріпленості за суто маскуліною магічною мисливсько-войовничою територією з доміантним на ній образом вовка-пса [15, 292]. Адже ідіоми з компонентами вовк, пес, собака та їхні похідні разом із переносним значенням зберігають багатоманітність обрядових та мовних практик, які виникли ще за часів язичництва. Так, польська мова надзвичайно багата на ідіоми зі словом pies та його похідними. Тут наявно багато інвектив, які містять присвійний прикметник psi 'песий': psia krew, psi syn, psia wasza mać, psia dusza, psia wiara, pieskie nasienie [30, 67-161]. Їхнім давнім прямим значенням було звинувачення у приналежності до «псів» як особливому, дикунському, чужому співтовариству. Таке ж значення мали інвективи Pies z tobą tańcował; Pies ci mordę lizał; Rosałuj psa w nos, які використовують і в сучасній польській мові. Вони позначають відмову від спілкування і мають аналог в українській мові *Йди до біса*. Втім «у поляків Мазовша наречена упродовж тижня після зміни зачіски до першого відвідування церкви називалася psia-baba» [23, Т. 1, 73]. Тим самим зазначалася приналежність нареченої до прийдешніх, тобто чужих У польській мові є дієслово psuć (псити), яке має значення 'псувати'. Пор.: Psuć sobie lub komuś krew (псувати чийсь кров). Це висловлювання може бути синонімічним до українського «нервувати, псувати настрої, заподіювати шкоду». Заслуговує на увагу й польська інвектива Na psa urok у значенні «щоб не наврочити», а

також вислови Zdechł pies «пропади все пропадом» та A to pies? «а що, це не має значення?»

Питома вага інвектив у сучасному суспільстві реально не зменшується, а скоріше зростає, що пов'язано з деритуалізацією культури: традиційні механізми регуляції поведінки зійшли нанівець; інвективні форми, втративши ритуалізований характер, перейшли в побут. Таким чином акцентується увага на окресленні об'єктивно-суб'єктивних чинників, що впливають на вживання в мовленні інвектив, обумовлюють їхнє негативне значення.

Вживання інвектив з метою підсилення експресії і на емоційному підґрунті властиве майже усім категоріям населення. «Обсценну лексику вживають вільніше в середовищі однорідному за статтю і віком, ніж у гетерогенному (тобто, наприклад, жінки-ровесниці у спілкуванні одна з одною вільніше використовують матюк, ніж у змішаних компаніях і тим більше, звертаючись до чоловіків)» [12, 384]. Леся Ставицька зазначає, що якщо такі явища, як мовне насильство й загальне огрубіння мови, стають фактами нашої дійсності, то абсолютно очевидно, що вони прямо відбиваються в мові дітей і підлітків шкільного віку. «Серед соціальних і соціопсихологічних причин дитячого лихослів'я називають: боротьба за виживання в умовах сучасного соціуму, популярність ідеї мети, яка виправдовує засоби, зростання дитячої асоціальності і злочинності, збільшення кількості молодіжних мікрогруп, у яких культивується вербальна агресія, музика агресивного спрямування; психологічна криза підліткового віку, позначеного загостренням психологічного дискомфорту в ситуаціях фрустрації; серед мотивів – вираження роздратування, провокування дорослих, намагання припинити певну подію, копіювання мови однолітків, намагання самовиразитися» [26, 57]. (* Орфографію автора збережено. – С.Ф.)

На думку Д. Синяка, лайка – це «елемент культури». Людині не заборониш лаятись! Тож нехай хоч вона виражає свої емоції культурно-письменницькими словами. Емоційний характер інвектив залежить від тієї дійсності, яку ці засоби виражають. Але «потреба у лайці, навіть невинній – це практично збочення, наслідок неправильного виховання. Хіба ж можна полегшувати сваркою святу й вічну душу» [22, 6-7]. За Д. Лихачовим, «лайка – це замовляння, за допомогою яких темна свідомість намагається встановити хоча б емоційний контроль над природою речей, якщо інших форм впливу на життя у нього немає» [Там само, 12]. На думку Я. Радевича-Винницького, українському менталітету лайка не властива. Це явище в Україні – породження новітніх часів, тому що в українських традиціях не було вживання брудних слів і лайок для «плавності» мовлення, його «орнаментування» і т. п. [20, 179].

Як відомо, в українську мову матюки прийшли з німецької, польської, угорської і російської мов. Вживання й використання інвективи можливе в суспільстві, де відбуваються глибокі процеси зміни соціального, культурного, родинного та релігійного життя. Такі зміни в мові відбилися після жовтневого перевороту 1917 року. Ольга Дмитренко так описує цю подію: «Жило село за козацькими традиціями, звичаями. Було неймовірно пісенне, співали всі, від старого до малого. Були в людей чудові голоси. А пісні все про «місяченька», «Дунай бистрий», «дівчиноньку-ясну зіроньку...». Совети прийшли... І залунав мат, якого я за все життя не чула ні від батька, ні від дядьків моїх, а тим більше дідів...» [9, 43]; «... матюк рішуче не вписувався в побут українського селянина, нечувано в нас, щоб син пер матюком на матір, батько на дочку, це принесене північним вітром, воно розмиває сім'ю, рід, родину» [16, 7].

Таким чином, за часів пролетаризації етикетні вирази шанобливості, поваги та шани зникли. Брутальність і матірня лайка стали виявом поzerства, епатажу.

Семантика російської матірньої лайки ґрунтується на тематичному розподіленні «сфер впливу» [21]: частин тіла, тілесних і сексуальних функцій, соціальних інститутів та ін. Леся Ставицька зазначає: «Мета моделі «верх як низ» є звичайною для людської свідомості, і відповідні мовні репрезентації суголосні природному людському бажанню принизити, висміяти високе, ототожнити його з низьким і дістати від цього полегшення, відкривши «карнавальний клапан». Але мета моделі «низ як верх», перетворення низького на щось вище, вочевидь, пручається перед когнітивними механізмами житейської свідомості, а тому відповідні одиниці мають у собі семантику чогось непізнаного, дивного, абсурдного – в образі сраки, що бачить, кусається, їсть... Ця модель ідеально слугує для створення іронічного ефекту: знає як срака бачить – зовсім не знає. Когнітивна суперечність знімається, коли у свідомості мовця протилежні сутності злютовано воєдино; одночасний різноспрямований рух по вертикалі стає непередбачуваним, протилежності у стрімкій грі набувають дзеркальної тотожності: гімно в гузиці стало мозком, а мозок в голові – гімном; мав бись кишки в голові, а у сраці розум; або семантичної диференційованості при абсолютній функціональній тотожності: голова болить – сраці легше (кепкують з тих, хто скаржиться на головний біль); срака болить – голові легше (фізичне покарання дитини примушує її швидше думати); або антонімічного протиставлення за природним функціональним призначенням: на голову стрій, а коло заду, пробачте, з лопатою стій; з заду хорошого складу, а поглянути в очі – блюватися хоче; голова – ходім, а срака – сидім» [26, 43-44].

Отже, рівень табуйованості обценної лексики й фразеології вищий за лексику і фразеологію матірну, хоч головне, що їх поєднує, – емоційно-експресивна реакція на несподівані й неприємні події, слова, дії, вчинки тощо. Думки психологів і психотерапевтів з цього приводу розділились. «Дехто підтверджував те, що лайка запобігає стресові. Дехто докладно розповідав про негативні поля, що їх формує навколо себе людина, яка вживає лихі слова. Психолог Сергій Стрельцов відповів, що на будь-яку раптову атаку на психіку кожна людина реагує найбільш властивим їй способом. Треба просто дати їй можливість усвідомити непотрібність і потворність одноманітної брутальної лайки. І нехай вона сама вибирає, що їй ближче до душі» [22, 7]. З розвитком демократії в суспільстві заговорили про свободу слова, що призвело до активізації інкєктиви як в усному, так і в писемному мовленні. Це дозволяє «називати речі своїми іменами» (Л. Ставицька) і відтворювати реальну картину описуваних певних соціальних груп.

В основу російської інкєктиви, за свідченням О. Плущера-Сарно, покладено тільки сім лексем: їбати, блядь, хуй, пизда, мудо, манда, елда [18, 77]. Леся Ставицька вважає, що всі ці слова та їх похідні з певними фонетико-граматичними трансформаціями функціонують в українському обценному лексиконі (тому підтвердженням є соціолінгвістичний експеримент, проведений нами [33]). Зазначені респондентами номени є різкими грубими інкєктивами, які порушують сильні табу й до яких мовець звертається з різних причин. Але все ж таки українському менталітету ближче копорокєтальна лексика та прокльони [32], оскільки українську лайку побудовано на релігійно-міфологічних засадах. Це пов'язано з тим, що матірня лайка мала яскраво виражену культову функцію в слов'янському язичництві [31, 202] й пов'язана із сакральністю, коли, наприклад, до слова мати додаються слова із сакральною семантикою: твою мать, бога душу мать, душу мать та ін. Загальновідомо, що об'єкт «мати» – це не термін спорідненості, а вказівка на больову точку, задіти яку намагається інкєктор [1, 66]. Слово «мати» використовується з метою підсилення формули матірної лайки (від іди до біса до іди до бісової матері й далі до бабусі), але не є її об'єктом. Як слушно зауважує Леся Ставицька, сучасна православна церква вчить, що той, хто продукує матірний код, ображає одразу трьох матерів: «Мати-сиру-Землю», «Божу Матір» і власну матір. Високий заряд нецензурності, притаманний цій лайці, зумовлюється тим, що у слов'янських культурах, де склався особливо високий статус родинних стосунків за материнською лінією, найстрашнішою лайкою є сексуальна образа матері. Цей корінь заборони бере початок у матріархаті, коли виникло смертельне табу на

зв'язок із власною матір'ю і в первісному племені, і в часи, коли почав формуватися інститут сім'ї [26, 19].

Про походження матірньої лайки існує фольклорна легенда, з якої стає зрозумілим, чому інвективи пов'язані з інцестом: у кожної людини три матері: рідна мати і дві великих матері: мати-сира Земля і Богородиця. Диявол змусив одного чоловіка вбити батька й одружитися з матір'ю. З того часу й почала людина сваритися, згадуючи в лайці ім'я матері, з того часу й пішла по землі ця розпуста [10, 276; 31, 215].

Українськими інвективами вважаються й польські фраземи, широко розповсюджені не тільки в Західній, а й в Східній Україні, «приміром, у польській мові назва жіночих сідниць *dupa* переноситься на жіночий статевий орган, у цій лексично-звуковій формі вона перейшла у львівський сленг» [26, 35]. Порівняймо: Дупа – «зад», гулно сьвентего ойца – «екскременти святого отця», курва ці маць – «повія тобі мати», *poszedłeś do dupy śpiewać* – «пішов ти до дупи співати» та ін. «Дупа, -и, ж. мол. 1. Зад. 2. Від польськ. згруб. *dupa* – задниця» [27, 105]; «Дупа, ж., просторозм. 1. Заднє місце людини; сідниці. 2. вульг.-просторозм. Людина. Жінка або дівчина як сексуальний об'єкт. 2.2. згруб.-просторозм., презирл. або лайл. Людина як носій негативних рис. 2.3. Дурна, нікчемна людина, недотепа. 3. Що-небудь погане, яке має багато негативного. 4. Душа» [26, 158-162]. Наведемо семантичні ознаки цієї інвективи: 1. Дупа – частина тіла, на якій сидиться. 2. Жіночий статевий орган («Люська дала мені дупу»). 3. Жінка, як об'єкт сексуального зацікавлення («О, та Нуська файна дупа»). 4. Про когось, хто є недорікою («Борщ без мнеса то є зупа, хлоп без вуса то є дупа»; «та з нього такий дупик, що страх»). 5. Жінка, що належить комусь іншому («Чия то дупа? Стефкова?») 6. У значенні спини («Світ повернувся до мене дупою») 7. «Взяти за дупу» – до чогось примусити. 8. «Йому бракує тільки другої дупи» – те саме, що йому бракує тільки пташиного молока. 9. «Цілувати когось в дупу» – підлизуватися. 10. «Темно, як у мурина в дупі». 11. У значенні серця – «це тишить мою дупу»; «аж ми жаль дупу стиснув». 12. «Добратися до чиеїсь дупи» – поквитатися. 13. «Дупа волова», «дупа з вухами» – нездара. 14. «Дупа з яйцями» – про вольову жінку. 15. «Гризти дупу» – нарікати на щось, шкодувати. 16. «П'яний в дупу», «п'яний в штири дупи». 17. «Виглядає, як дупа» – про когось, хто зле виглядає. За своєю семантикою зазначені лексеми є інвективою, яка стійко увійшла в побут українців.

Леся Ставицька зазначає, що для українського обценного мовного простору релевантними можна вважати такі непохідні лексеми:

1) власне матизми – слова, пов'язані із сексуальною діяльністю: їбати, пизда, хуй, манда, мудака, блядь;

2) обценна лексика сексуальної сфери: залупа, секель; дробити, мінет, гондон, монстра; поц, підарас, хер; курва, сука;

3) обценізви несексуальної сфери: срати, сцяти, бздіти, дристати, пердіти; гівно, срака, жопа, задниця, гузно [26, 20].

Семантично лексеми першої групи належать до обценної лексики, оскільки це матизми; лексеми другої групи межують між обценізмами і вульгаризмами; лексеми третьої групи більш характерні для українського інвективного простору, хоч лексема першої групи блядь і другої групи сука вважаються обценізмами, що пов'язано з образою матері співрозмовника (пор. блядин син і сучий син). В українській мові слово сука і блядь уживаються як лайливі, містять експресивну конотацію і виконують функцію образи переважно щодо жінки [6, 1214], що означає «розпутна жінка, розпутниця» [Там само, 1070]; «Сука, ж. простором., лайл. Жінка легкої поведінки; повія» [26, 361]; «Блядь», ж., обсц., згруб.-просторозм. 1. Повія, продажна жінка. 2. Розпусна жінка, яка охоче вступає у статеві зв'язки з усіма підряд [Там само, 100-101].

Ще одна форма матірної лайки пов'язана зі словом «пес» (canis):

Psia krew, psubrat, psia jucha, psia dusza, psia para, psia noga та ін., які так чи інакше пов'язані з матір'ю: psia ci mac` byla, psia sie mac`, psia mac`. Зазначені фраземи цілком відповідають українським інвективам: собача віра, собачий корінь, собача юха, собацьке життя, собачий син, собача мати та ін. [24, Т.IV, 163].

Особливо виразним у цьому випадку постає висловлювання «пся віра», «собача віра», «анахтемська, пся, чортова віра» [24, Т.I, 239; 24, Т.III, 496], які протиставляються християнській вірі й означають невіру. А, як відомо, у того, хто не вірить у Бога, немає й душі. Про таких говорять: «Собаці собача смерть» [17].

У висловлюванні «Вискалився як собака на п'ятницю» [17] П'ятниця співвідноситься з культом Землі (у п'ятницю не можна ані сміятись, ані сваритись, бо вона свята. Матірня лайка в п'ятницю ображає Богородицю. П'ятниця – це хрещене ім'я Богородиці.) «П'ятниця, сказати, як і Божа Мати: їй честь воздають, як і Божій Матері» [31, 270]. В українців культ П'ятниці пов'язаний із святою великомученицею Параскевою та Пресвятою Богородицею (пригадаймо героя повісті І.Нечужа-Левицького «Кайдашева сім'я» Омелька Кайдаша, який щоп'ятниці постував, ходив до церкви і не робив ніякого діла).

Як засвідчує здійснений аналіз, матірня лайка в українців є менш агресивною, ніж у росіян. Певною мірою вона пов'язана з релігійністю, але з плином часу через семантичні трансформації видається пересмисленою. Калька ж з російської лайки більш згубіла, більш агре-

сивна й більш вульгарна, що не властиве українському менталітетові.

Аналіз нашого фактичного матеріалу дає підстави до характерних власне українських інвектив уналежнити зокрема такі: бісова душа; матері твоєї чорт; біс твоєї матері!; хай йому пек!, де пек «уживається при вираженні досади, невдоволення тощо або як закляття за бажанням відвернути що-небудь, позбутися когось, чогось» [6, 713], хай тобі (твою) маму мордує! та староукраїнські ляяти матері, ляяти до матері, які переосмислюються як лайка, яку звернено до матері співрозмовника. Хай йому грець – виражає сильне незадоволення, несхвалення чого-небудь [Там само, 197]; ідіоматичні вислови із семантичним компонентом цур, які, на думку М. Баган, виконують відворотнo-оборонну функцію в українській мові [3, 298] і «уживаються при бажанні позбутися, не згадувати кого-, чого-небудь, відвернути щось (перев. з част. хай, нехай). ** Цур тобі та (і) пек тобі: а) виражає побажання позбутися кого-, чого-небудь, не мати справи з кимсь, чимсь; б) уживається, щоб висловити невдоволення ким-, чим-небудь» [6, 1367], порівняймо: Цур йому, пек!; А цур тобі на язик!; Цур на вас!, де «Цур (Чур) – обоготворений предок, що оберігав родину» [11, 632]. У сучасній українській мові вони не набули широкого вжитку і мають обмежене використання. Семантичне значення таких інвектив засвідчує лінгвоментальну своєрідність, як-от: «Знаєте, наша рябенка курочка та десь, будучи, забігла, кат її матір зна!» [13, 228]; «О, бодай вас! Нічого, будучи, не знають та й говорять» [Там само, 239]; «Отак пак!» [Там само, 288]; «Цур тобі із нею, пек!» [Там само, 309]; «Цур дурня, та масла грудка! Чуєш, я тобі кажу: не в'яжись до людей, то й я тебе не заньматиму» [Там само, 319]; «Та що се ти задумала? Як се можна хустки не давати? За якого ж ти гаспида рушники подавала? Та я з тебе дух вибію!.. Та я не подивлюсь, що ти молода...» [Там само, 338]; «Цур йому, сьому сватанню: яке довге! Коли б швидше спати!» [Там само, 338].

Взагалі матірня лайка для українців співвідноситься з гріхом, зі стихійним лихом, що мисляться як гнів Вищих сил, Землі, Богородиці. Вважається, що коли лається жінка, то на сім днів від неї відвернеться Богородиця й сім днів під нею горітиме земля, бо в результаті матірньої лайки земля здригається, трясеться й розкривається, оскільки «до землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілкують її або з'їдають жменьку землі, – і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чим іншим вважається таким же великим гріхом, як

бити рідну матір...» [5, 268]. Отож, у результаті матірної лайки земля трясеться, відбувається в цілому землетрус, стрясання землі.

Порівняймо:

О, щоб над тобою земля (за)тряслась! (Номис); трясця твоєї матері (Номис); трясця б його мордувала (Г. Сенкевич).

Слово трясця означає «лихоманку, хворобливий стан, інфекційне захворювання» [6, 1274], однак внутрішня форма цього слова обумовлена включенням його до лайливих виразів.

Матірня лайка експліцитно чи імпліцитно співвідноситься із суб'єктом дії. Все залежить від того, наскільки роздратована людина, яка лається. Що стосується дієслова лаяти(ся), яке означає «лаяти, брехати, гавкати (про собаку), обра зливими словами висловлювати осуд чи докори, виражати своє невдоволення грубими, часто непристойними чи обра зливими словами» [6, 482], то його семантика співвідносна з матірною сваркою, яку виражено собачою брехнею, якот: Вільно собаці і на Бога брехати (Номис).

Але бруталну лексику використовують не тільки росіяни. Як свідчать нещодавно проведені дослідження, найбільш «смачно» в Європі лаються угорці. Значна кількість лайливих слів пов'язана там з анатомією і механікою статевого акту. Так, одна з найпопулярніших угорських лайок: щоб тебе кінь з'валтував! [14, 12]. Якщо взяти образ Мадонни, якому вклоняються італійці, то саме він і є об'єктом найтяжчих обра з. Японці високо цінують охайність, тому звинувачення у бруді має характер обра зи. «Ти – невміла» - найважча обра за у чукчів та ескімосів, оскільки у тяжких умовах Далекої Півночі невмілі гинули (В. Жельвіс).

Син повії – найстрашніша обра за в Африці як і в Америці, і в Англії: шлюхи син. У росіян лайка ти сучий син! є однією з найслабкіших в емоційному вираженні і майже не обра злива. У Кореї найстрашнішою обра зою є слово собака. А в Норвегії найбільш обра зливими висловами вважаються ті, що принижують Бога і церкву, наприклад, слово біс – табуйоване. Росіяни ж будь-які згадування про нечисту силу (крім як у церкві) вважають нормативними [14, 12]. «У Японії матірної лайки не існує. Ось у Китаї – найбагатіша матірщина. Найсильнішою лайкою в японців є: Хузакена!, що означає: Не жартуй! Але вживається дуже рідко. І ще одне лайливе висловлювання: У твоєї матері великий пуп!, яке використовують учні у школі для неблагонадійних дітей» [25, 33].

3 1 січня 2011 року Верховна рада України прийняла зміни до закону про те, що «нецензурна лайка в громадських місцях» вважається дрібним хуліганством, яке тягне за собою адміністративну відповідальність до 15 діб, громадські роботи від 40 до 60 годин або

виправні роботи від одного до двох місяців з утриманням 20% від заробітної плати та штраф від 51 до 119 грн. (Уголовний кодекс України 2011). Влада занепокоєна «загрозливим зростанням лихослів'я» (Л. Ставицька). Ще давньогрецький філософ Аристотель писав: «Законодавець повинен видаляти з держави матірщину, тому що через звичку лаятись розвивається і схильність до здійснення поганих вчинків». Вільгельм Гумбольдт наприкінці 18 ст. зауважував, що моральність народів завжди тісно пов'язана з пошаною до жінки [8, 42]. Тому матюки є брудним, грубим порушенням не лише норм мовленнєвого етикету, культури мовлення, а й культури поведінки загалом. «Інвектива – своєрідний засіб соціальної афіліяції людей, «заряджених» негативно. Припинити цю катастрофу здатна гуманізація суспільної психології. А ще – журналістська «четверта влада», письменники, які повинні нарешті зрозуміти, що вони – еліта суспільства за визначенням, а отже приречені володіти стильовими регістрами мови, уміти виражати інтелектуалізований зміст, нетривіальну думку у демократичній формі. Стилістичний ризик, когнітивне першопрохідництво, епатаж – це не мова базару, стадіону і навіть не мова парламенту» [26, 69]. (*Орфографію автора збережено. – С.Ф.)

Вінвективі чітко відбивається ментальний код нації. Експресивність, образність і багатозначність матюків свідчать про якість мови та її розвиненість. Але одразу зауважимо, що інвектива усталена, вона майже не поновлюється, тому не змінюється її лексичний склад. Інвективи не мають обмеженості в ужитку, і чим більший запас інвективи в мовця, тим віртуознішим буде інвективний ланцюжок. Масове вживання інвективи негативно позначається на культурі суспільства, яке «перебуває в стані лінгвоонтологічної напруги, з культурним «екзистенційним» статусом зниженої мови. Такий стан перебування уможлиблює існування стилістичного ефекту від зіткнення високого і низького у різнотипних дискурсах, перелицювання класичних культурних цінностей тощо» [28, 168]. Але це явище періодично відбувається в усіх культурах і мовах, що дає можливість лінгвістам здійснювати дослідження семантики, прагматики й етимології некодифікованої лексики, характеризувати тенденції її функціонування, тлумачити й корегувати її лінгвістичну сутність.

Отже, лінгвоментальні особливості інвективи полягають в розширенні сфери використання, у повній «легалізації» в побутовому мовленні, художній літературі та ЗМК, що цілком пов'язано із загальним розкріпаченням соціального життя останнім часом і є своєрідним мірилом цього розкріпачення.

Список літератури:

1. Айрапетян В. К семантике некоторых словесных формул // Этнолингвистика текста : Семиотика малых форм фольклора. – Ч. 2. – М., 1988.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Ч. 2.
3. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: [монографія]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
4. Бандурка : Українські сороміцькі пісні [упорядкув. М. Сулима]. – К.: Дніпро, 2001. – 280 с.
5. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев ; пер. з рос. Ю. Г. Буряка; [передм. В. О. Шевчука]; прим. Ю. М. Олійника. – К., 1993.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003.–1440 с.
7. Веселый А. Россия, кровью умытая // Избранные произведения. – Ленинград, 1983.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры; пер. с нем. – М., 1985.
9. Дмитренко О. “Диво-села в степу...” // Український світ. – 1996. – № 4–6.
10. Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. – СПб. – М., 1891-1903. – I – IV : У кн.: Успенский Б. Л. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) // Semiotics and the History of Culture. 2. (In Honor of Jurij Lotman Studies in Russia). – Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988.
11. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : [нариси]. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
12. Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. “Особенности мужской и женской речи” : Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – Ленинград, 1993.
13. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Сватання на Гончарівці: Повісті, п'єси / [худож.-оформлювач А. С. Ленчик]. – Харків: Фоліо, 2005.
14. Королев А. Оскорбление сакрального : Матерщина – магия нового времени // Литературная газета. – 2001. – №15 (11-17 апреля).
15. Михайлин В. Между волком и собакой : Героический дискурс в раннесредневековой и советской культурных традициях //

- Новое литературное обозрение. – № 47. – 2001. – С. 278-320.
16. Мушкетик Ю. Честь і обов'язок дати життя в слові // Дивослово. – 1997. – № 2 (480). – С. 3–5.
 17. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклав Номис М.]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
 18. Плущер-Сарно А. "О семантике слова "мат". – В кн.: Большой словарь русского мата. – Т. 2. – СПб.: Лимбус Пресс, 2001. – С. 77.
 19. Плущер-Сарно А. "Матерный словарь как феномен русской культуры". – В кн.: Большой словарь русского мата. – Т. 1. – СПб.: Лимбус Пресс, 2000. – С. 50.
 20. Радевич-Винницький Я. Етикет: культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 224 с.
 21. Razvratnikov Boris Sukich. Elementary Russian Obscenity // Maledicta III. – 1. – 1981.
 22. Синяк Д. Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку рутальну? // Високий замок. – 1998. – 30 жовтня.
 23. Славянские древности : [этнолингвистический словарь]: В 5-ти тт – М., 1995.
 24. Словарь украинского языка, собранный ред. журн. Киевская старина / [ред. Б. Д. Гринченко]. – 1907-1909. – I – IV. – [фото-механическое воспроизведение]. – К., 1958-1959.
 25. Сорокин В. Литератор без мата как пианист с девятью пальцами //Арт-Мозаика. – 2001. – № 4 (28 января – 3 февраля).
 26. Ставицька Леся. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми.– К.: Критика, 2008. – 454 с.
 27. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови : Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с. Парал. тит. арк. англ.
 28. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг : Соц. диференціяція укр. мови.– К.: Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426–449.
 29. Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии / Б. А. Успенский // Stadia Slavica Hung. – 1983. – Т. 29.
 30. Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной лексики // Успенский Б. А. Избранные труды : в 3-х т. / Б. А. Успенский. – Т. 2. – М., 1997. – С. 67–161.
 31. Успенский Б. А. Религиозно-мифологический аспект русской-экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) / Б. А. Успенский // Semiotics and the History of Culture. – Т. 2. (In 20. Радевич-Винницький Я. Етикет: культура спілкування. – Львів : Сполом, 2001. – 224 с.

32. Razvratnikov Boris Sukich. Elementary Russian Obscenity // *Maledicta III*. – 1. – 1981.
33. Синяк Д. Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку брутальну? // *Високий замок*. – 1998. – 30 жовтня.
34. Славянские древности : [этнолингвистический словарь]: В 5-ти тт. – М., 1995.
35. Словарь украинского языка, собранный ред. журн. Киевская старина / [ред. Б. Д. Гринченко]. – 1907-1909. – I – IV. – [фото-механическое воспроизведение]. – К., 1958-1959.
36. Сорокин В. Литератор без мата как пианист с девятью пальцами // *Арт-Мозаика*. – 2001. – № 4 (28 января – 3 февраля).
37. Ставицька Леся. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. – К. : Критика, 2008. – 454 с.
38. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови : Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с. Парал. тит. арк. англ.
39. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг : Соц. диференціяція укр. мови. – К. : Критика, 2005. – 464 с. – *Бібліогр.*: С. 426–449.
40. Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии / Б. А. Успенский // *Stadia Slavica Hung.* – 1983. – Т. 29.
41. Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной лексики // Успенский Б. А. Избранные труды : в 3-х т. / Б.А.Успенский. – Т. 2. – М., 1997. – С. 67–161.
42. Успенский Б. А. Религиозно-мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Семантика русского мата в историческом освещении) / Б. А. Успенский // *Semiotics and the History of Culture*. – Т. 2. (In Honor of Jurij Lotman Studies in Russia). – Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988. – С. 197–301.
43. Форманова С. В. Інвективи в українській мові : [монографія]; за ред.. Н. М. Сологуб. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2012. – 336 с.
44. Форманова С. В. Соціолінгвістичний експеримент як спосіб визначення інвективності // *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського : Лінгвістичні науки : збірник наукових праць*. – № 16. – Одеса : "Астропринт", 2013. – 234–240.